

HERMANN PÁLSSON

GLÁMSÝNI Í GRETTLU

Varla sýnist allt sem er
ýtum þeim sem bægir drer.

Málsháttakvæði

ÞEGAR við rannsökum hugmyndaheim Íslendingasagna á skipulegan hátt, sjáum við glöggt hve tamt höfundum þeirra er að beita andstæðum, svo sem góðmennsku og illsku, ást og hatri, vizku og heimsku, réttlæti og ójafnaði, hugrekki og hugleysi, frelsi og ófrelsi, styrk og veikleika, sannleika og lygi. Stundum hagar svo til að einstakar persónur verða nokkurs konar tákn fyrir tiltekna eiginleika, en hitt er þó aðal sumra beztu sagnanna að átökin milli sundurleitra afla og tilhneiginga verða ekki einungis í baráttu við andstæðing heldur einnig í huga hetjunnar sjálfrar. Hugmyndir sagnanna um mannlegt eðli og hegðun má einkum kanna frá tvenns konar viðhorfum: Í fyrsta lagi sem hluta af heildarmerkingu listaverksins sjálfs, hvort sem um er að ræða persónulýsingar, frásagnarhátt eða atburðakeðju, og í öðru lagi sem vitnisburð um lífs-skoðanir menntaðra Íslendinga um það leyti sem sögurnar voru skráðar, og þá hljóttum við að bera þær saman við önnur varðveitt rit á móður-málinu, þýdd og frumsamin, frá því tímabili. Sumar hugmyndir sagnanna eru vafalaust af fornum innlendum rótum runnar, en aðrar eru þegar úr útlendum ritum; um ýmsar verður ekki staðhæft hvaðan komu: heimanfengin og aðflutt efni hafa runnið saman í eitt.

Raunsæi og hugsýni eru eitt af mörgum andstæðum tvínum í sögunum. Margar lýsingar þeirra eru eins og ljósmyndir af veruleika, en á hinn bóginn kinoka höfundar sér ekki við að beita draugum, forynjum og öðrum annarlegum fyrirbærum sem liggja handan við raunveruleikann. Höfundur Grettlu lætur sér sem sagt ekki nægja að lýsa því sem eitt sinn hafði gerzt eða hefði getað gerzt, heldur sækir hann ýmsar lýsingar í heim hugarburðar eins og skáldum er títt. Hitt væri þó mis-skilningur að telja höfund lélegri sagnfræðing þegar hann lýsir tröllkonu í Bárðardal en þegar hann bregður upp raunsærri mynd af hrossageymslu á Miðfjarðarhálsi. Hér er um tvenns konar frásagnarhátt að ræða en hvorug lýsingin þarf að lúta að raunverulegum atburðum. Hins

vegar er sá munur á að við getum tekið hrossabáttinn bókstaflega sem lýsingu á íslenzku þjóðlífi, en skessubátturinn gegnir táknrænu hlutverki einvörðungu, og báðum þáttum er það sameiginlegt að þeir eru hluti af ævi Grettis í skáldverkinu. Höfundur virðist hafa gert sér ljósa grein fyrir því að tröll og draugar áttu ekki síður þegnrétt í listaverkinu en húnvetnskir bændur og vinnufólk, enda var honum sjálfrátt að skapa þann heim sem söguhetjunni samdi. Sagnfræðingur lýtur öðrum aga og nýtur annars konar frelsis.

Veruleiki og hugarburður eru ekki einungis andstæður í Grettlu sjálfri, heldur togast á heilskyggni og glámsýni í aðalhetju sögunnar. Ýmis spakmæli Grettis lúta beinlínis að reynslu: “Fleira veit sá er fleira reynir”; “Lengi skal manninn reyna”; “Þá veit það er reynt er”; “Gott er það jafnan að gefa betri raun en margir ætla.” Í fljótu bragði mætti virðast sem hér sé um almenn og alþýðleg orðtök að ræða, en þó koma þau býsna vel heim við hugmyndir í húmanistaritum frá tólftu öld, þar sem mikil áherzla var lögð á að beita skynsemi og reynd til að kynnast sjálfum sér og öðrum.¹ Hér má taka smáglegs úr einu af þessum ritum, og var það íslenskað á þrettánda öld að öllum líkindum: “Hversu reynast berserkir og kappar ef enginn býður þeim hólmgöngu? Nær reynir jarðlegur konungur hirð sína utan þá er óvinir ganga á ríki hans? . . . Raun skal vin prófa. Sá er sannur vin er í nauðsynjum hans er búinn til hjálpar eftir megni . . . Með falsi er vinar nafn nema raun fylgi með sannri vingan.”² Reynsla er nátengd hugtökunum mannþekking og sjálfsþekking, og þegar menn eru ekki heilskyggnir í bókstaflegri og óeiginlegri merkingu er þeim fyrirmunað að öðlast raunsanna mynd af sjálfum sér og öðrum. Ævi Grettis er mikil eldraun, allt frá því er hann þolir vinnuhörku og vosbúð í æsku unz hann er veginn dauðvona norður í Drangey í köldu skammdegi. Mér hefur stundum komið til hugar að lýsingin á hinztu dögum Grettis og þjáningu, sem er ekki alls kostar óskyld píslarvættisdauða, gæti fólgið í sér bergmál frá öðru tólftu aldar riti: “Eigi má í því einu reyna manninn, hversu harður hann er í annmarka eða hraustur í bardaga; eigi reynir síður manninn sótt en orrusta:

¹ Sjá t. a. m. ritgerð mína ‘Icelandic Sagas and Medieval Ethics’, *Medieval Scandinavia* vii (1974), 61–75.

² *Viðræða sálar og líkama* (þ. e. *Soliloquium de arrhâ animæ*, eins og titillinn hljóðar á latínu) eftir Hugo a Sancto Victore, prentað í *Hauksbók*, útgáfu Finns Jónssonar (1892–96), 315.

þrek manns reyna bæði vopn og rekkja.”³ Grettir þolir ekki einungis miklar raunir í bardögum, heldur einnig í veikindum sínum fyrir andlátíð. En nú er það einkum tvennt, sem Gretti skortir til að standast eldraunina. Í fyrsta lagi er hann lítil skapdeildarmaður og bregzt illa við, er á hann er leitað; einkum hlaut illt af því að hann skorti þolinmæði í kirkjunni við skírslu, þegar hann átti að hreinsa sig af áburði um morðið á Þórissonum. Og í öðru lagi þolir hann þau álög að geta ekki ávallt séð hlutina eins og þeir eru í raun og veru.

Viðureignin við Glám veldur tímamótum í ævi Grettis. Hann er þá á hátindi frægðar sinnar: sigur hans á berserkjunum tólf og önnur framaverk í Noregi hafa ekki einungis gert hann að mikilmenni í annarra manna augum, heldur finnst honum sjálfum að ekkert sé sér ofvaxið. Hér kemur því skýrlega fram skortur á raunsæi og sjálfsþekkingu, og eiga nú raunar við orð Snorra, þótt hann beiti þeim í öðru sambandi: “Margur er dulinn að sér.” Fyrir fundinn við Glám er Grettir varaður við að freista hamingjunnar. “Sitt er hvort gæfa eða gjörvicleikur”, segir Jökull frændi hans, en Grettir er einráðinn að reyna afl sitt til hlítar og gengur ótrauður á vit hættunnar. Lokaorðin í ræðu draugsins í Forsæludal hljóða á þessa lund: “Þú munt verða útlægur ger og hljóta jafnan úti að búa einn samt. Þá legg ég það á þig, að þessi augu séu þér jafnan fyrir sjónum, sem ég ber eftir, og mun þér þá erfitt þykja einum að vera, og það mun þér til dauða draga.” Illspáin á brátt eftir að rætast: Grettir er gerður útlægur fyrir glæp sem hann hafði ekki unnið,⁴ hann erlendist frá öðru fólki og á örðugt með að þola einveruna. Draugurinn kveður að vísu ekki skýrt að orði, en eftir fundinn gerir höfundur merkinguna ljósari: “Á því fann hann mikla muni að hann var orðinn maður svo myrkfælinn að hann þorði hvergi að fara einn saman þegar myrkva tók. *Sýndist honum þá hvers kyns skrípi*, og það er haft síðan fyrir orðtæki að þeim ljái Glámur augna eða *gefi glámsýni* er mjög *sýnist annan veg en er.*” Einsætt er því að Grettir er

³ *Viðræða æðru og hugrekki* (hluti af ritinu *Moralium dogma*, sem eignað var Philippus Gualterus, höfundi *Alexanders sögu*), *Hauksbók*, 305.

⁴ Eitthvert ískyggilegasta atriðið í álögum Gláms er: ‘... en héðan af munu falla til þín sektir og vígaferli, en flest öll verk þín snúast þér til ógæfu og hamingjuleysis.’ Þegar Grettir syndir yfir ískalt sund eftir veturnætur til að sækja eld handa kölnum félögum sínum, snýst góðverkið honum til bölvunar; honum er kennt um húsbrunnann, sem varð um leið. Hér er því misræmi á milli hvata Grettis og afleiðinga af gerðum hans.

sviptur þeim mikilvæga eiginleika að sjá hlutina eins og þeir eru, og um leið er hugrekki hans skert: hann verður hræddur við myrkrið. Sigur hans yfir myrkravöldum er að því leyti fullkominn að honum auðnast að ráða niðurlögum Gláms, en á hinn bóginn verður myrkrið sjálft óvinur Grettis og ógnvaldur til æviloka.

Glámi er lýst sem afturgöngumanni og óhreinum anda og var hann gæddur meiri ófagnaðarkrafti en flestir aðrir afturgöngumenn, svo að hann gat lagt bölvun á Gretti. Yfirleitt virðist sú skoðun vera ríkjandi, að Glámur sé eingetíð afkvæmi íslenzkrar hjátrúar, en þó mun uppruna hans að rekja til útlendra lærdómsrita. Hér má tilfæra nokkur dæmi til stuðnings og skýringar. Í Marthe sögu og Marie Magdalene er vitnað í tólftu aldar lærdómsmann: “Commestor segir að galdramenn reisa upp dauða menn svo, að þeir binda undir armleggi þeim blöð þau er galdurlegar figúrur eru á ritaðar; þeir *ganga* og *tala* og mega eigi snæða.”⁵ Í Díalógum Gregoríusar mikla segir af því hve vel ágengt Benedikt varð um trúboð. “En hinn forni fjandi öfundaði það og gekk oft í berhögg við hann og leitaði við *að skelfa hann í hræðilegum sjónhverfingum og ógurlegum röddum.*”⁶ Víðar kemur fram sú hugmynd, að missýni sé runnið frá djöflum eða óhreinum öndum. Í Antóníus sögu er mætti djöfla lýst á þessa lund: “Sumir af þeim hafa *hið mesta afl allt illt að gera* (sbr. ófagnaðarkraft Gláms) . . . Þá leita þeir að skelfa með ýmissum ógnum, stundum bregða þeir á sig kvenna mynd, dýra eða höggormna, stundum *sýnast þeir með svo stórum líkómum, að höfuð ber herbergjum hærra* (sbr. Glám, sem gnæfði ofarlega við rjáfrinu . . . og lagði handleggina upp á þvertréð og gnapti inn yfir skálann), og ótallegar ásjónur taka þeir á sig, svo sem stórar sveitir riddara hafa þeir enn sýnzt. Því skulum vér þó með sterkri trú treystast, að allar þeirra *sjónhverfingar* eyðast þegar í fyrstu fyrir marki hins helga kross og í braut hverfa. Þá er þeir eru kenndir og sigraðir í sínum þessum svikum, taka þeir fyrir að *segja atburði óorðinna hluta.*”⁷ Glámur spáir þó ekki einungis um ókomna ævi Grettis, heldur leggur hann einnig bölvun á hann; hér eins og víðar fara saman forspá og formæling. Á öðrum stað í Antóníus sögu er rætt um ógnir fjandans. “En ef vér blekkjumst og *sýnist oss eigi slíkt sem er*, fyrir hverja sök veitir þú umsát eða áhlaup

⁵ *Heilagra manna sögur* I (1877) útg. C. R. Unger, 525.

⁶ *Sama rit*, 209.

⁷ *Sama rit*, 66–7. Ófagnaðarkraftur Gláms er sambærilegur við *illskumegn* djöfla í Antóníus sögu (66. bls.)

vorri trú með skröksamlegum ógnum eða með mikilleik líkama *ýmislegra skrímsla*?"⁸ Um glámsýni og hræðslu sem djöflar gera mönnum segir enn fremur: "Þeir eru og vanir á sig að bregða eða sína limu ýmislegu skröklegu yfirbragði og ganga svo í sýn við oss, að hugurinn vor *óttist* en líkaminn hristist af *hræðslu*."⁹ Í Elúcidarius er einnig varað við sjónhverfingum djöfla: "Sjá megu þeir í hugrenningu skrímsl þau er þeir kasta í hug mönnum, því að þegar skyggva nokkur synda myrkur andarljós, en þeir sjá eigi ásjónar krafta þ(á) er guð sendir í hug mönnum."¹⁰ Við þessi dæmi um sjónhverfingar mætti bæta ýmsum öðrum, en hér verður þó látið staðar numið. Nú er það athyglisvert, að sjónhverfing og sannleikur eru stundum andstæður í þýddum ritum,¹¹ enda fara myrkur, missýni og lygi saman, en birta, glöggsýni og sannleikur eru skyld hugtök að tali lærðra manna fyrr á öldum.

Í Íslendingasögum eru ýmis dæmi um fjölkunnuga menn eða konur sem villa mönnum sýn. Hér má nefna frásögnina af Svan í Njálu, þegar hann verndar Þjóstólf fyrir eftirsókn Ósvífurs: "Svanur tók geitskinn eitt og veifði um höfuð sér og mælti:

Verði þoka
og verði skrípi
og undur öllum þeim
er eftir þér sækja."

Orðalagið minnir nokkuð á einn stað í inngangi Trójumanna sögu: "Apolló . . . var mjög fjölkunnugur og gerði mörg *skrípi* og *undur*,"¹² og má vel vera, að höfundur Njálu hafi þegið þetta þaðan. Hugmyndir manna um galdur, hjátrú og önnur skyld fyrirbæri á Íslandi fyrir kristnitöku eru býsna vafasamar, og veldur því einkum tregða til að kanna sögurnar í ljósi íslenzkrar menningar á þrettánda öld. Grettir er ekki eini maðurinn sem glámsýni er gefin.

Þeir útlagarnir Gísli Súrsson og Grettir eru að því leyti líkir, að báðir eru þeir myrkræddir, en þriðju útlagahetjunni í fornsögum okkar er öðruvísi farið. Um Hörð Grímkelsson segir: "Honum mátti engar sjón-

⁸ *Sama rit*, 70.

⁹ *Sama rit*, 74.

¹⁰ *Hauksbók*, 475.

¹¹ 'Sjónhverfing er þetta en eigi sannleikr', *Postula sögur*, útg. Ungers, 87: ' . . . vissi eigi til fulls hvort það var sýn eða sannleikur er fyrir hann bar.' *Sama rit*, 73.

¹² *Hauksbók*, 197. — Þessi inngangur er aðeins í Hauksbókargerð sögunnar, sbr. *Trójumanna sögu* (1963), útg. Jonna Louis-Jensen, 4–5.

hverfingar gera í augum, því að hann sá allt eftir því sem var,” enda varar hann menn sína við sjónhverfingum Skroppu, “því að eigi er hér allt sem sýnist.”¹³ Þessi þáttur í mannlýsingu Harðar gæti ef til vill bent til þess að höfundur Harðar sögu hafi af ásettu ráði valið atriði í því skyni að skerpa muninn á honum og öðrum köppum, sem létu glepjust af sjónhverfingum. Í Orkneyinga sögu kemur fyrir spakmælið “Fár er svo vitur að sjái allt sem er”, enda er hugmyndin um missýni manna svo algeng í sögunum, að óþarfi er að telja upp alla þá staði.¹⁴ En hvergi í Íslendingasögum er missýni beitt á svo magnaðan hátt sem í Grettlu.

Orðið *glámsýni* er notað á nokkrum stöðum í fornritum okkar, en þó gegnir það hvergi sama hlutverki og í Grettlu. Í Guðmundar sögu dýra (23. kap.) lýtur orðið að raunverulegu missýni í þoku: “En þá er ljóst var orðið, *gaf glámsýni þeim* er til voru komnir. Þeim sýndist sem menn færi alla vega nær að þeim. En þar sáu þeir torfhrauka og stakkgarða, en þoka var um mýrarnar, og komu upp úr kollarnir.” Í Stjórn (Dóm-arabókinni, ix 36) hagar svo til að Abimelech er á leið til Sicchem með lið sitt, en þar eru við staddir þeir Zebul, sem vill greiða götu hans, og Gaal, sem ætlar að veita Abimelech mótspyrnu. “Þá kallaði Gaal á Zebul og mælti: ‘Sé nú hvar mikill fjöldi manna skundar til borgarinnar frá fjöllum ofan.’ Zebul svaraði: ‘*Þér gefur glámsýni*, svo að þú veizt eigi hvað þú segir, ætlar það manna höfuð sem þú sér skugga fjallanna.’”¹⁵ Allt um það lætur Gaal ekki blekkjast. Höfundur Þorsteins sögu Síðu-Hallssonar beitir orðinu *glámsýni* í einni af draumaskýringum Steins: “Þórhaddur mælti: ‘Sá er hinn níundi draumur minn, að ég þóttist vera á fjalli því er Gerpír heitir . . . og þaðan sá ég um mörg lönd en hvergi í nánd mér, því að myrkvi lá yfir allt.’ Steinn mælti: ‘Þar er þú varst á fjalli því er Gerpír heitir, það sýnist í því að ráð þitt var gerpilegt, þá er þú fórst með goðorð Þorsteins og veittir mörgum bæði í fjártillögum og málafylgjum, en nú *gefur þér glámsýni*, er þú hefur illt ráð upp tekið og þú sérð eigi satt um það er hjá þér er, en það sérð þú glögg er fjarri

¹³ *Harðar saga* (1950), útg. Sture Hast, 138 og 159.

¹⁴ Hér má þó nefna dæmi úr *Ljósvetninga sögu* (Ísl. fornrit x, 9): ‘Þórður . . . kvað Þorgeiri mjög missýnast, er hann gekk í mót sonum sínum í orrustu;’ og *Fóstbræðra sögu* (Ísl. fornrit vi, 141): ‘Sýnist oss að þeir Þorgeir og Þormóður hafi það unnið er þér skylduð gert hafa eða láta gera, og mun yður svo sýnast sem ég segi, ef yður gefur eigi missýni í þessu máli.’

¹⁵ *Stjórn*, útg. Ungers, 401. Svar Zebuls í Vúlgötu hljóðar svo: ‘Umbras montium vides quasi capita hominum, et hoc errore deciperis.’

þér er.” (Ísl. fornrit. xi, 312). Missýnin hér er því siðræns eðlis. Í Ölkofra þætti kemur glögglega í ljós að glámsýni var alvarlegra eðlis en missýni, og er þó þar um háð og illmæli að ræða: “Þá mælti Þorkell trefill: ‘Allmjög missýnist slíkum manni sem Broddi er. Hann vill hafa vináttu Ölkofra eða nokkurar mútugjafir og kaupa svo að gera sér að óvinum slíka menn sem hann hefur í fangi.’ Broddi segir: ‘Ekki er það missýni að halda einurð sinni, þótt mannamunur sé með yður Ölkofra, en hitt var *glámsýni* í vor, er þú reiðst til vorþings, að þú varaðist eigi það er Steingrímur hafði stóðhest selfeitan, og lagðist hann upp að baki þér, en merin sú er þú reiðst var mögur, og féll hún undir þér, og hefi ég eigi spurt til sanns hverjum þá slauðraði, en hitt sáu menn að þú varst lengi fastur, því að hesturinn lagði fæturna fram yfir kápuna.’” (Ísl. fornrit xi, 91). Um kynvillubrigzlin er ástæðulaust að ræða hér, en af samhenginu má glögglega ráða í hverju glámsýni Þorkels er fólgin.

Um uppruna orðsins glámsýni og skyldleika þess við önnur orð hefur Guðni Jónsson ritað skilmerkilega neðanmálsgrein í útgáfu sinni af Grettlu. (Ísl. fornrit vii, 123–4). Eins og hann bendir á, mun orðið glámur vera komið af germanskri rót sem merkti að skína með daufri eða fölri birtu, og var það furðu frjósöm rót. Höfundur Grettlu þurfti ekki að sækja orðið glámsýni til annarra þjóða, en hugmyndin sem fólgin er í frásögninni af Glámi og áhrifum hans á Gretti á sér annan uppruna. Kenningar guðfræðinga um vélar djöfulsins, sem villir mönnum sýnir og vekur þeim ugg í brjósti, eru færðar í þjóðlegan íslenzkan búning, svo að frásögnin er næsta veraldleg á yfirborði. En um leið og við förum að hyggja að táknrænum merkingum í sögunni, hlýtur okkur að verða ljóst hvers konar hlutverkum myrkur, myrkfælni, glámsýni og Glámur sjálfur gegna í listaverkinu í heild.